

सारांश

नागपूर शहराच्या संदर्भात नागरीकरणाचे परिणाम

डॉ. सौ. मंदाकिनी रा. माहोरे

नागरीकरण आणि आर्थिक विकास यामध्ये प्रत्यक्ष संबंध आढळून येतो. नागरीकरणाचे अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणाम दिसून येतात. नागरीकरणामुळे आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या नवीन संधी उपलब्ध होतात तसेच यामुळे गलिच्छ वस्त्या, प्रदूषण, सामाजिक तणाव निर्माण होतात. पायाभूत सुविधांची कमतरता भासते. या दुष्परिणामाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. शहराच्या संतुलित विकासाकरिता नागरी नियोजनाची योग्य अंमलबजावणी करावी लागेल. तसेच नागरीकरणाचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी कठोर उपाय योजावे लागतील.

प्रकरण १ प्रस्तावना व संशोधन पद्धती

सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया म्हणून नागरीकरणाचे महत्त्व आहे. नागरीकरणाच्या अनेक विचारवंतांनी व्याख्या दिलेल्या आहेत. नागरीकरणात केवळ व्यवसायातील बदल अपेक्षित नाही. तर विचार, आचरण, सामाजिक मूल्ये, श्रद्धा, राहणीमान आणि वागणूक इ. मध्ये परिवर्तन अपेक्षित आहे. स्थलांतरण ओढणाऱ्या (Pull) आणि ढकलणाऱ्या (Push) घटकांमुळे घडून येते. नागरीकरणाच्या चार अवस्था आहेत. वैधानिक आणि जनगणना शहरांची संख्या वाढलेली आहे. भारतात नागरी लोकसंख्या सतत वाढली आहे. नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण सतत वाढले आहे.

महाराष्ट्रात नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण १९६१ मध्ये २८.२८ टक्के होते ते २०११ मध्ये ४५.२३ टक्के आहे. नागरीकरणामध्ये नागपूर जिल्हयाचा मुंबई, बृहन्मुंबई, ठाणे नंतर चौथा क्रमांक आहे. नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असणाऱ्या पहिल्या ५० शहरांमध्ये महाराष्ट्रातील ६ शहरांचा समावेश होतो. जर भारतातील पहिल्या १०० शहरांचा विचार केला तर महाराष्ट्रातील १३ शहरांचा समावेश होतो. आर्थिकदृष्ट्या प्रगत राज्यात स्वातंत्र्योत्तर काळात जास्त नागरीकरण झालेले आढळते. शहरांमध्ये लोकसंख्येचे स्थलांतरण जास्त प्रमाणात झालेले आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे (Objectives)

प्रस्तुत अध्ययनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) नागपूर शहरातील लोकसंख्या वाढीच्या प्रवृत्तीच्या अभ्यास करणे.
- २) नागपूर शहरातील गलिच्छ वस्त्यातील नागरिकांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- ३) नागपूर शहरातील पाणी पुरवठा, विद्युत पुरवठा, सांडपाण्याची व्यवस्था, घन कचऱ्याचे व्यवस्थापन इत्यादींचा अभ्यास करणे.
- ४) नागपूर शहरातील नागरिकांना प्राप्त होणाऱ्या शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक व पोलीस संरक्षण इत्यादी सामाजिक सेवांचा अभ्यास करणे.

५) जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहर पुनरूत्थान मिशनचे योगदान अभ्यासणे.

गृहीतके (Hypotheses)

- १) नागपूर शहरातील लोकसंख्या स्थलांतरणामुळे वाढत आहे.
- २) नागपूर शहरातील गलिच्छ वस्त्यांतील नागरिकांना पुरेशी नागरी सुविधा मिळत नाहीत
- ३) नागपूर शहरातील पाणी पुरवठा पुरेसा आहे.
- ४) नागपूर शहरातील जनतेला अखंड वीज पुरवठा उपलब्ध आहे.
- ५) नागपूर शहरात सांडपाण्याची व घन कचरा व्यवस्थापनाची व्यवस्था पुरेशी आहे.
- ६) नागपूर शहरातील नागरिकांना सामाजिक सेवा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध आहेत.
- ७) जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहर पुनरूत्थान मिशनचे पायाभूत सुविधा पुरविण्यात महत्त्वाचे योगदान आहे.

नागपूर जिल्हयाचे ६८.३० टक्के नागरीकरण झालेले आहे. नागपूर जिल्हयातील नागरीकरणाचे प्रमाण महाराष्ट्र राज्याच्या नागरीकरणापेक्षा (४५.२३ टक्के) जास्त आहे. प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतावर आधारित आहे. प्राथमिक माहिती संस्तरीत दैव नमुना पद्धतीने नागपूर शहराचे ५ विभाग पाडून संकलित केली आहे. प्रत्येक विभागातून ६० नागरिकांची निवड करण्यात आली. दुय्यम माहिती विविध कार्यालये, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, शासकीय अहवाल, पुस्तके, मासिके व वर्तमान पत्रातून घेतली आहे. या माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढले आहेत.

प्रकरण २ पूर्व संशोधनाचा आढावा

या प्रकरणात पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतला आहे. एम. लक्ष्मी नरसाईया यांच्या मते नागरीकरणामुळे उर्जेचा वापर वाढत आहे. उर्जेची बचत करण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला पाहिजे. आय.एस.ए. बाऊद आणि जे.डे. विट यांच्या मते भारतात नागरी सुयोग्य प्रशासनाच्या मुख्य समस्या म्हणजे कमकुवत नियोजन प्रणाली, निम्न मानवी क्षमता आणि वाढता भ्रष्टाचार होत. शहरांच्या विकासाचे फायदे शहरातील ठराविक वर्गाला प्राप्त होतात त्यामुळे आर्थिक विषमता वाढते. डेव्हिड कार यांच्या मते, नागरीकरणाच्या प्रक्रियेला गती देणारा महत्त्वाचा घटक म्हणजे पर्यटन होय. एम.एल. नरसाईया यांच्या मते, नागरीकरण आणि शिक्षण यामध्ये जवळच संबंध आहे. नागरीकरणामुळे शिक्षणाच्या सोयी वाढत आहेत. शिक्षणाच्या खाजगीकरणावर सरकारचा भर वाढत आहे. स्वायत्त संस्था व खाजगी विद्यापीठांची संख्या वाढत आहे. एन.के.बेहुरा आणि आर.के.मोहंती यांनी रस्त्यावरील मुलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन केले. आज नागपूर शहरात चौकाचौकात अशी मुले कार जवळ येवून भिक्षा मागतांना दिसतात. हा नागरीकरणाचा परिणाम होय.

कमल राज अय्यर यांच्या मते शहरात घन कचऱ्याचे व्यवस्थापन ही फार मोठी समस्या आहे. नागरीकरणामुळे गलिच्छ वस्त्यांची संख्या वाढली. भविष्यात नागरीकरणाच्या प्रक्रियेत जास्त गतीने वाढ होणार आहे. जागतिक विकास अहवाल २०११ नुसार नागरी समाजातील विकासाच्या प्रक्रियेमुळे निर्माण होणाऱ्या हिंसा चिंतेचा

विषय बनत आहे. बेकर यांच्या मते नागरी भागात अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे गुन्ह्याचे प्रमाण वाढत आहे. नागरीकरणाचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी दिपक शिकारपूर यांनी हरीत माहिती तंत्रज्ञानावर अधिक भर दिला.

माधव गोडबोले यांनी म्हटले आहे की, नागरीकरणाचा वेग वाढत आहे ही बाब मन अस्वस्थ करणारी आहे. लोकमत मधील २ ऑगस्ट २०१६ च्या वृत्तानुसार नागपूर शहरातील तीन लाख भूखंड नियमित होतील ही शहर विकासाच्या दृष्टीने चांगली बाब असून स्मार्ट सिटीकरिता महत्त्वपूर्ण निर्णय आहे अशी प्रतिक्रिया नागरिकांनी व्यक्त केली. सुधाकर दोखणे यांनी शहरी मालमत्ता खरेदी-विक्री करतांना कोणते कायदेशीर दस्तऐवज आवश्यक असतात यांचे स्पष्टीकरण केले आहे.

एम.एल.नरसाईया यांनी म्हटले आहे की नागरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्यासाठी योग्य उपाय योजना अंमलात आणल्या तर आर्थिक विकासाला चालना मिळू शकेल. प्रगती गिहार यांनी नागरी भारतातील सामाजिक संरचनेचे अध्ययन केले. खेडयापासून शहराचे अंतर जास्त असेल तर नागरीकरणाची गती कमी राहिल. सिंगर यांच्या मते, सामाजिक संरचना नागरीकरणाचा परिणाम होय. बर्गेंस यांनी शहराच्या भौतिक वृद्धीचा आणि जागेच्या विभेदीकरणाचा विचार केला. होमर होयर यांनी वाहतुकीच्या संदर्भात नागरी वृद्धीचा विचार केला.

एम.रेड्डी रामू यांनी भारतातील घरांच्या स्थितीचा अभ्यास केला. चांगल्या घराचे अनेक फायदे आहेत. टी. सीताकुमारी आणि जी. आदिनारायणा यांनी असे प्रतिपादन केले की शहरी जमिनीचा महत्तम सामाजिक उपयोग झाला पाहिजे. मोजक्या व्यक्तीकडे होणारे शहरी जमिनीचे केंद्रीकरण यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. के.शिवल्ली आणि इतरांच्या मते नागरीकरण म्हणजे आर्थिक बदलांचा नैसर्गिक परिणाम होय. ग्रामीण जनतेला शहरी भागात आल्यानंतर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. व्ही. उषा रेड्डी आणि इतरांच्या मते नागरीकरण म्हणजे शहरात होणारे लोकसंख्येचे भूमिती पद्धतीने केंद्रीकरण होय. अल्लू गौरी शंकर राव आणि जी. संबा शिव राव यांच्या मते सामाजिक कार्याद्वारे नागरीकरणाचे दुष्परिणाम टाळता येतात. सी.एल. चेन्ना रेड्डी आणि पी.बी. रेड्डी यांच्या मते नागरीकरणामुळे भारतातील सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाबाबत लोक प्रशासनाला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. विनोदकुमार यांच्या मते मानवी आरोग्याच्या दृष्टीने पिण्याचे सुरक्षित पाणी आणि सांडपाण्याची व्यवस्था महत्त्वाची मानली जाते.

कविता बराळ यांनी पुरी शहरातील घनकचरा व्यवस्थापनाचे अध्ययन केले. एस. आनंदकुमार वर्मा आणि सी. श्रीनाथ तसेच मयूर आणि इतरांनी घन कचरा व्यवस्थापनाचे अध्ययन केले. ए.के.जैन यांनी स्मार्ट सिटी प्रशासनावर भर दिला. त्यांचा मुख्य भर शहरातील कमी कार्बन उत्सर्जनावर आहे. तसेच पाण्याचा कमी वापर करण्यावर भर दिला. घन कचरा व्यवस्थापन ही सर्वच शहरांची मुख्य समस्या आहे. अन्नपूर्णा शॉ यांनी भारतातील शहरांच्या विविध ऐतिहासिक अवस्थांचा अभ्यास केला. आर. रामचंद्रन यांनी भारतातील नागरीकरण आणि नगर प्रणालीच्या गुणदोषांचे विवेचन केले. सॅम्युअल पॉल आणि इतरांनी कर्नाटक राज्यातील शहरांतील स्थितीचा अभ्यास केला. के.सी. शिवरामकृष्णन यांनी मोठ्या शहरांच्या प्रशासनाचा अभ्यास केला.

काला सीताराम श्रीधर आणि ए.वेणूगोपाल रेड्डी यांनी भारतातील अहमदाबाद, कोलकत्ता, जयपूर आणि बंगलोर या चार शहरातील नागरी सेवांच्या स्थितीचा अभ्यास केला. पिटर्सन यांच्या मते भारतातील महानगर विकास प्राधिकरणाजवळ विपुल प्रमाणात जमीन उपलब्ध आहे. त्या जमिनीचा उपयोग पायाभूत संरचनेच्या निर्मितीसाठी केला पाहिजे. नल्लाथिगा यांनी आपल्या अभ्यासावरून असा निष्कर्ष काढला की महानगरपालिका सार्वजनिक सेवा प्रभावीपणे प्रदान करित नाहीत. राजकुमार आणि स्वरूप यांनी आपल्या अध्ययनात नोकरशाहीची गुणवत्ता आणि भ्रष्टाचाराच्या पातळीवर भर दिला. कॉपमन व इतरांच्या अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या शहरात लोकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

एम.दिनेशकुमार यांनी भारतातील तहानलेली शहरे या विषयावर संशोधन केले. खाजगी—सार्वजनिक भागीदारीद्वारे पाण्याचे व्यवस्थापन शक्य आहे असे त्यांना वाढते. नंदिता चॅटर्जी यांनी स्त्रियांच्या संदर्भात शहरी दारिद्र्याचा अभ्यास केला. महल्या चॅटर्जी यांनी शहरातील महिला श्रमशक्तीशी निगडित बाबींचे अध्ययन केले. देशाच्या विकासात श्रमशक्तीचा कार्यभाग महत्त्वाचा आहे. इतर विकसनशील राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतातील शहरी भागात स्त्री—पुरुष विषमता जास्त आहे. दर्शिनी महादेवीया यांनी शहरी भागातील महिलांच्या निवास सुरक्षिततेच्या प्राप्ततेबाबत अध्ययन केले. शिवाणी भारद्वाज आणि इतरांनी शहरी गरीबांना मिळणाऱ्या सेवांबाबत समानता असावी यावर भर दिला. फ्लॅविया अग्नेस आणि ऑड्रे डी मेल्लो यांनी महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे अध्ययन केले. नागरीकरणाच्या विविध पैलूंवर अशारीतीने अभ्यासकांनी आपले विचार मांडले आहेत.

प्रकरण ३ नागपूर शहरातील लोकसंख्येची प्रवृत्ती

या प्रकरणात लोकसंख्येच्या प्रवृत्तीची महाराष्ट्राच्या नागरीकरणाच्या संदर्भात जिल्हानिहाय तुलना केली आहे. भारतातील प्रमुख शहरातील लोकसंख्या स्थलांतरणामुळे वाढली आहे. शहरातील स्थलांतरणाची कारणे व त्या कारणांचे एकूण स्थलांतरणाशी असलेले प्रमाण विचारात घेतले आहे. स्थलांतरण देशांतर्गत, देशाबाहेरील आणि राज्यांतर्गत अशा तीन प्रकारचे आढळून आले. नागपूर जिल्हयाच्या आणि नागपूर शहराच्या लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये प्रकरणात दिलेली आहेत.

महाराष्ट्रात १९८१ मध्ये नागपूर जिल्हयाचा शहरी लोकसंख्येबाबत मुंबई नंतर दुसरा क्रमांक होता तो २०११ मध्ये चौथा होता.

शहरी लोकसंख्येतील वाढीवरून १९७१—८१, १९८१—९१, १९९१—२००१ आणि २००१ ते २०११ या काळातील बदलांची कल्पना येते. लोकसंख्येच्या नैसर्गिक वाढीबरोबरच स्थलांतरण हा देखील लोकसंख्या वाढीसाठी कारणीभूत ठरणारा महत्त्वाचा घटक आहे. रोजगारासाठी लोक ग्रामीण भागातून शहरी भागात येतात. १९९१ ते २००१ या काळात विविध शहरांतील स्थलांतरणामुळे लोकसंख्येतील वाढीचा अभ्यास करण्यात आला.

स्थलांतरणामुळे बृहन्मुंबई शहराची लोकसंख्या ६६ टक्के वाढली. नाशिक ६७.३ टक्के, पुणे ५९ टक्के आणि नागपूर शहराची लोकसंख्या स्थलांतरणामुळे ५२.५ टक्के वाढली. भारताची लोकसंख्या स्थलांतरणामुळे ४६.२ टक्के वाढली.

स्थलांतरणाची रोजगार, व्यवसाय, शिक्षण, विवाह, जन्मानंतर, कौटुंबिक आणि इतर कारणे आहेत. १९९१—२००१ या काळात रोजगारामुळे भारतात झालेले स्थलांतरण ३२.६ टक्के होते. बृहन्मुंबई मध्ये ३९.६ टक्के, नागपूर शहरात ते २७.१ टक्के होते. व्यवसायामुळे भारतात २ टक्के स्थलांतरण झाले. बृहन्मुंबई मध्ये ०.७ टक्के तर नागपूर शहरात ०.६ टक्के स्थलांतरण झाले. शिक्षणासाठी भारतात ३.८ टक्के स्थलांतरण झाले. बृहन्मुंबई मध्ये १.९ टक्के तर नागपूर शहरात ६.७ टक्के झाले. विवाहामुळे भारतात १६.५ टक्के स्थलांतरण झाले. बृहन्मुंबई मध्ये १६.३ टक्के तर नागपूर शहरात २१.८ टक्के झाले. जन्मानंतर भारतात ५.७ टक्के स्थलांतरण झाले. बृहन्मुंबई मध्ये ९.० टक्के तर नागपूर शहरात ६.५ टक्के झाले. घरगुती कारणामुळे भारतात २९.७ टक्के स्थलांतरण झाले. बृहन्मुंबई मध्ये २१.६ टक्के तर नागपूर शहरात २९.१ टक्के झाले. इतर कारणामुळे भारतात ९.७ टक्के स्थलांतरण झाले. बृहन्मुंबई व नागपूर शहरात ते अनुक्रमे १०.९ टक्के आणि ८.१ टक्के झाले. शहरी नवीकरण मिशनमध्ये भारतातील ६३ शहरांत नागपूर शहराचा सुद्धा समावेश होता.

या प्रकरणात नागपूर जिल्हा व शहराची भौगोलिक व लोकसंख्या विषयक वैशिष्ट्ये दिलेली आहेत. २००१—११ या काळात नागपूर शहराची लोकसंख्या १७.२३ टक्के वाढली. नागपूर शहरातील अनुसूचित जाती जमातीची लोकसंख्या नागपूर जिल्हा व शहरातील श्रमिकांची संख्या, जिल्ह्याची तालुका निहाय लोकसंख्या विचारात घेतली आहे.

नागपूर जिल्ह्यात २०११ मध्ये अनुसूचित जातीची व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या अनुक्रमे १८.७ व ९.४ टक्के होती. जिल्ह्यातील तालुकानिहाय साक्षरतेचे अध्ययन केले आहे. जिल्ह्यातील मतदारांची संख्या विचारात घेतली आहे. लोकसंख्येच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास करण्यासाठी आकडेवारीद्वारे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

नागपूर जिल्ह्यातील शहरी भागात स्त्री—पुरुष प्रमाण दर हजारी २०११ मध्ये ९५४ होते. नागपूर शहरात ते ९६३ होते. नागपूर जिल्ह्यातील शहरी भागातील लोकसंख्येची घनता दर चौ.कि.मी. ६५८२ होती तर नागपूर शहरात ती ११०५७ होती.

नागपूर शहरात एकूण, पुरुष व स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ९१.९, ९४.४ आणि ८९.३ टक्के होते. लोकसंख्या व विधान सभा निवडणुकीतील मतदार वर्तनाचा विचार केला तर नागपूर शहराबाहेरील मतदार आपल्या मतदान अधिकाराबाबत अधिक जागरूक आहेत.

प्रकरण ४ नागपूर शहरातील सामाजिक सेवा

या प्रकरणात नागपूर शहरातील सामाजिक सेवांची माहिती दिलेली आहे. स्मार्ट सिटीची चर्चा करतांना शाश्वत विकासावर जास्त भर देण्याची गरज आहे. नागपूर शहरात झोपडपट्ट्या, खड्डे, अस्वच्छता, अनधिकृत बांधकाम व पार्किंगच्या समस्या आहेत. या सर्व समस्यांवर उपाय शोधणे आवश्यक आहे. शहराचा सर्वसमावेशक विकास झाला पाहिजे. केवळ पायाभूत सुविधांच्या विकासाला प्रगती म्हणता येणार

नाही. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, उद्योग या सर्वांचा विकास अभिप्रेत आहे. कचऱ्याची १०० टक्के विल्हेवाट लावली पाहिजे.

नागपूर जिल्हयात २०१४-१५ मध्ये २९०६ प्राथमिक शाळा, ६१४ माध्यमिक शाळा, ३०२ उच्च माध्यमिक शाळा आणि ३७९ महाविद्यालये होती. प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ३.९१ लाख, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ४.७१ लाख होती. प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांची संख्या १३ हजार माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांमधील शिक्षकांची संख्या १६ हजार होती. नागपूर जिल्हयातील ३७९ महाविद्यालयापैकी २२० महाविद्यालये नागपूर शहरात होती. महाविद्यालयातील शिक्षकांची संख्या २४५६, मुलांची संख्या ३५५०६ आणि मुलींची संख्या ३६६८७ होती. नागपूर जिल्हयात ४३ अभियांत्रिकी महाविद्यालये होती. त्यापैकी नागपूर शहर व ग्रामीण मध्ये २४ अभियांत्रिकी महाविद्यालये होती. नागपूर शहरात ३ वैद्यकीय आणि ३ दंत महाविद्यालये आहेत. ३ विद्यापीठे आहेत. या व्यतिरिक्त व्ही.एन.आय.टी. सारख्या राष्ट्रीय पातळीवरील संस्था आहेत.

जिल्हयातील ४८ रूग्णालयापैकी १५ नागपूर शहरात आहेत. जिल्हयातील १६३ दवाखान्यापैकी १०१ नागपूर शहरात आहेत. जिल्हयातील २८ प्रसुतिगृहांपैकी १२ नागपूर शहरात आहेत. जिल्हयातील १०२ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांपैकी १२ नागपूर शहरात आहेत. जिल्हयातील डॉक्टर व वैद्यांची संख्या १०७८ होती. त्यापैकी ९०४ नागपूर शहरात आहेत. जिल्हयात रूग्णांसाठी ३७६२ खाटा उपलब्ध होत्या त्यापैकी २७२८ नागपूर शहरात उपलब्ध होत्या.

जिल्हयात २०१४-१५ मध्ये ७१८ खाजगी रूग्णालये होती त्यापैकी ६९२ नागपूर शहरात होती. टी.बी. आणि कॅन्सरची ५ विशेष रूग्णालये फक्त नागपूर शहरात होती. जिल्हयात खाजगी दवाखान्यांची संख्या १२३८ होती. त्यापैकी १००२ नागपूर शहरात होती. खाजगी प्रसुतीगृहांची संख्या जिल्हयात ३६१ होती. त्यापैकी ३०० नागपूर शहरात होती. खाजगी वैद्यकीय क्षेत्रात १००८३ खाटा उपलब्ध होत्या. त्यापैकी ९३७० नागपूर शहरात उपलब्ध होत्या.

दारिद्र्य रेषेखालील रेशन कार्ड धारकांची संख्या नागपूर जिल्हयात ६२९९१७ होती. त्यापैकी ३१५७९१ नागपूर शहरात होते. वर्गीकृत बँकांची संख्या नागपूर जिल्हयात १२६ होती. नागपूर शहरात ती १९ होती. शहरात या बँकांच्या २५८शाखा होत्या. जिल्हयात वीज जोडण्याची संख्या १२३४२९८ होती. त्यापैकी ७१८८४७ नागपूर शहरात होती. नागपूर जिल्हयात पोस्टांची संख्या ३४६ होती त्यापैकी शहरात ती ६६ होती. नागपूर जिल्हयात दूरध्वनी धारकांची संख्या ११११६४ होती. त्यापैकी ९९७७४ नागपूर शहरातील होते.

नागपूर महानगराची योजना मंजूर झालेली आहे. त्याचप्रमाणे मिहान मधील कामे प्रगती पथावर आहेत. डम्पिंग यार्ड बाबत अनेक तक्रारी असल्यामुळे बेल्लोरी आणि तितूर येथील डम्पिंग यार्ड दुसरीकडे हटविण्यात यावे. नागपूर शहराची स्मार्ट सिटीच्या दिशेने वाटचाल सुरू आहे.

प्रकरण ५ नागपूर शहरातील गलिच्छ वस्त्या

या प्रकरणात गलिच्छ वस्त्यांमधील स्थितीचे तुलनात्मक विवेचन केले आहे. गलिच्छ वस्त्यांमधील लोकसंख्या विषयक माहिती सर्वप्रथम २००१ च्या जनगणनेत गोळा करण्यात आली. भारतात शहरी लोकसंख्येपैकी १४.१२ टक्के लोक गलिच्छ वस्त्यांमध्ये राहतात. महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश आणि हरियाणा राज्यात हे प्रमाण जास्त आहे. गुजरात, कर्नाटक, पंजाब आणि तामिळनाडू मध्ये हे प्रमाण कमी आहे. २००१ मध्ये मुंबई शहरातील गलिच्छ वस्त्यांमधील लोकसंख्येचे प्रमाण ४८.८ टक्के, नागपूर शहरात ३५.४२ टक्के तर महाराष्ट्रात २५.९ टक्के होते. गलिच्छ वस्त्यांमधील स्त्री-पुरुष प्रमाण भारतात ८७५, महाराष्ट्रात ८२९, चंदीगढ मध्ये ७०७ होते. साक्षरता प्रमाण भारतात ६३.६२ टक्के, महाराष्ट्रात ६९.८५ टक्के, चंदीगढ मध्ये ४४.१८ टक्के होते.

गलिच्छ वस्त्यांसंबंधी प्रमुख अभ्यासाचे निष्कर्ष या प्रकरणात दिलेले आहेत. नागपूर शहरात २००८ मध्ये ४४६ गलिच्छ वस्त्या होत्या. सर्वात जास्त गलिच्छ वस्त्या धंतोली झोनमध्ये तर सर्वात कमी हनुमान नगर झोनमध्ये होत्या. अधिकृत झोपडपट्ट्या ६५ टक्के होत्या. एकूण कुटुंबांची संख्या १,७१,६४५ होती. स्त्री-पुरुष प्रमाण ९६३ होते. गांधीबाग झोनच्या गलिच्छ वस्तीचे क्षेत्रफळ ४.२५ चौ.कि.मी. होते. या झोनमधील लोकसंख्या १२०००५ होती. एकूण लोकसंख्येशी गलिच्छ वस्त्यांमध्ये राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ५१.४९ टक्के होते. लकडगंज झोनच्या गलिच्छ वस्तीचे क्षेत्रफळ सर्वात जास्त म्हणजे ३४.५० चौ.कि.मी. होते. हनुमान नगर झोनमध्ये गलिच्छ वस्तीत राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे १६.८५ टक्के होते.

एकूण गलिच्छ वस्त्यांपैकी ३० टक्के गलिच्छ वस्त्यांना आवश्यकतेपेक्षा कमी पाणी पुरवठा केला जातो. ७० टक्के कुटुंबांकडे वैयक्तिक संडास उपलब्ध होते. गलिच्छ वस्त्यांमधील सांडपाण्याची व्यवस्था असमाधानकारक आहे. ६४ टक्के गलिच्छ वस्त्यांमधील घन कचरा गोळा केला जातो. ७८ टक्के गलिच्छ वस्त्यांमध्ये रस्ते बांधलेले आहेत. ४० टक्के घरे सीमेंट काँक्रीटची ३८ टक्के अर्ध पक्की तर २२ टक्के घरे झोपडीवजा आहेत. गलिच्छ वस्त्यांमध्ये राहणाऱ्या बऱ्याच लोकांची स्वतःची घरे नाहीत. गलिच्छ वस्ती सुधार योजनांतर्गत झोपडपट्ट्यांच्या सुधारणेसाठी प्रयत्न करण्यात आले. नागपूर शहरातील ५२ वस्त्यांमधील झोपडपट्टीधारकांना मालकी हक्काचे पट्टे देण्याचा निर्णय राज्य शासनाने २४ ऑगस्ट २०१६ रोजी घेतला आहे. दुसऱ्या टप्प्यात ८६ झोपडपट्ट्यांच्या संदर्भात शासन मालकी हक्काचे पट्टे देण्याबाबत निर्णय लवकरच घेणार आहे असे आश्वासन देण्यात आले आहे.

प्रकरण ६ सर्वेक्षणाचे विश्लेषण

प्रस्तुत प्रकरणात सर्वेक्षणाचा सारांश व निष्कर्ष देण्यात आले आहेत. नागपूर शहरातून सर्वेक्षणासाठी ५ विभागातून प्रत्येकी ६० कुटुंबे अशाप्रकारे ३०० कुटुंबांची निवड करण्यात आली. वयोमानानुसार कर्त्या लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त होते. पदवीधर कुटुंब प्रमुखांचे प्रमाण ३६.६७ टक्के तर पदव्युत्तर कुटुंब प्रमुखांचे प्रमाण २३.३३ टक्के होते. विभक्त कुटुंबे २६० होती. ४ ते ५ सदस्य संख्या असणारी १८० कुटुंबे होती. नोकरी करणारे ५० टक्के कुटुंब प्रमुख होते. २०,००० ते १ लाख रु. मासिक

उत्पन्न असणारे ५० टक्के कुटुंबे होती. २०,००० रु. ते १ लाख रु. मासिक खर्च करणारी १६५ कुटुंबे होती. ३०० कुटुंबातील एकूण सदस्य संख्या १५०० होती. कुटुंबाचा सरासरी आकार ५ सदस्य होता. काम करणाऱ्या व्यक्तींनी एकूण संख्या ७४२ होती. ५३० विद्यार्थी शिक्षण घेणारे होते. पक्के घर असणाऱ्या कुटुंबाची संख्या १७५ होती. एकूण १९५ कुटुंबाकडे स्वतःच्या मालकीचे घर होते. घरापासून शाळेचे अंतर ४ कि.मी. पेक्षा जास्त असणारी कुटुंबे २१० होती. ३६ कुटुंबामध्ये शाळेत जाणारी मुले नव्हती. घरापासून कामाच्या ठिकाणाचे अंतर २२७ कुटुंबासाठी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त होते. २३ कुटुंब प्रमुख सेवानिवृत्त होते. २२५ कुटुंब प्रमुखांच्या मते नियमित साफसफाई महानगरपालिका करते. ७० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते घरातील कचरा नियमित गोळा केला जातो. ९० टक्के कुटुंबांना सांडपाण्याची व्यवस्था उपलब्ध होती. महानगरपालिकेच्या कामाविषयी ३३.३३ टक्के उत्तरदाते समाधानी होते. ३१.६७ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते त्यांच्या वस्तीत वृक्षारोपन करण्यात आले. ९० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते वाढत्या गर्दीमुळे रस्त्यावर होणारे अपघात वाढले आहेत.

२१० उत्तरदात्यांना नियमितपणे पिण्याचे पाणी उपलब्ध होते. ५० उत्तरदात्यांना कमी वेळ पाणी उपलब्ध होते. ४० उत्तरदात्यांना उन्हाळ्यात फार त्रास होतो. २०० उत्तरदात्यांना फिरण्यासाठी बगिच्याची सोय आसपास उपलब्ध नाही. २९० उत्तरदात्यांना विजेचा नियमित पुरवठा होतो. २८० उत्तरदात्यांनी रस्ते मातीचे कि डांबराचे आहेत हे समजून घ्यावे असे मत व्यक्त केले. २० उत्तरदात्यांच्या मते रस्ते कधीच चांगले नसतात. रस्त्यांच्या स्थितीबाबत सर्वच उत्तरदाते असमाधानी होते. रस्त्यावरील दिव्यांबाबत २५० उत्तरदाते समाधानी होते. शहरात ध्वनीचे व हवेचे प्रदूषण वाढले आहे. शहराचा नियोजित विकास होत आहे असे ५० टक्के उत्तरदात्यांचे मत आहे. शहरातील समस्या दूर झाल्या पाहिजेत असे सर्व नागरिकांना वाटते.

प्रकरण ७ उपाय योजना

नागपूर शहरातील समस्या सोडविण्यासाठी पुढील उपायांची अंमलबजावणी करावी.

- अपघात कमी करण्यासाठी हेल्मेट वापर सक्तीचा करून त्याची नियमित अंमलबजावणी करावी.
- गडर लाईनच्या स्वच्छतेवर भर द्यावा.
- नियमितपणे कचरा उचलण्यात यावा.
- रस्ते डांबरीकरणाचे काम फारच निकृष्ट प्रतीचे आहे याकडे लक्ष द्यावे.
- मनपा शाळांच्या भाड्यासाठी नवीन धोरणाची अंमलबजावणी करावी.
- बाईकस्वार लुटारूंचे नियंत्रण आवश्यक आहे.
- बायोमेडिकल वेस्ट डिस्पोजल मधील अनियमितता दूर करावी.
- शहरातील विविध ठिकाणच्या अतिक्रमणाविरोधी कार्यवाही करावी.

- २००० पर्यंतच्या झोपडपट्ट्यांना संरक्षण द्यावे.
- हॉकर्स झोनबाबत कार्यवाही करावी.
- ऑरेंज सिटी वॉटर (OCW) कंपनीचा कंत्राट रद्द करावा.
- पुतळ्या जवळील जागेवर सौंदर्यीकरण करावे.
- पाण्याचे बील न भरणाऱ्यावर कारवाई करावी.
- जीवितास हानीकारक इमारती पाडण्यात याव्यात.
- मनपाची नागपूरची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी शासनाने मदत करावी.
- नागपुरातील वीजेचे दर कमी करण्यात यावे.
- शहराचे विद्वुपीकरण रोखण्यासाठी योग्य धोरणाची अंमलबजावणी
- सार्वजनिक उपयोगाच्या जागेची योग्य देखभाल करावी.
- सीताबर्डीतील मेनरोडवरील अतिक्रमण दूर करावे.
- नाग नदीच्या पडलेल्या संरक्षण भिंतीचे बांधकाम पूर्ण करावे.
- प्रधानमंत्री आवास योजनेची अंमलबजावणी करावी.
- मल निस्सारण केंद्रांची संख्या वाढविण्यात यावी.
- पर्यावरणाला धोका निर्माण होणार नाही अशा ठिकाणी डम्पिंगयार्डची निर्मिती करावी.
- पर्यावरणपूरक मेट्रो रेल्वेची निर्मिती करावी.
- कोंडवाडा विभाग अधिक कार्यक्षम करण्यात यावा.
- नागपूर शहरातील सर्व समस्यांचे निराकरण करावे.
- नागपूर जगातील महत्त्वाचे शहर बनविले पाहिजे.
- नागपूर शहराचे वैभव वाढविण्यात सर्वांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

डॉ. सौ. मंदाकिनी रा. माहोरे

संशोधक

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय वाडी, नागपूर